

Рецензія

кандидатки юридичних наук, старшої наукової співробітниці, старшої наукової співробітниці відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України Львової Олени Леонідівни на дисертацію Сеїтаблаєва Ельдара Раїдовича тему: «Правосвідомість кримськотатарського народу: особливості формування та розвитку», поданої на здобуття ступеня доктора філософії у галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право»

Ступінь актуальності обраної теми. Дисертаційне дослідження Сеїтаблаєва Е.Р. на тему «Правосвідомість кримськотатарського народу: особливості формування та розвитку» є актуальним, своєчасним та має вагомое теоретичне і практичне значення для сучасної юридичної науки.

Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю поглиблення загальнотеоретичних досліджень правосвідомості в умовах сучасних трансформацій правової системи України, утвердження принципу верховенства права, розвитку демократичної правової держави та реалізації євроінтеграційного курсу. Особливої значущості дослідження набуває у контексті забезпечення прав корінних народів, збереження їхньої національної ідентичності, правових традицій та культурної самобутності, що відповідає сучасним міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини.

Беззаперечну актуальність дисертаційної роботи посилюють сучасні суспільно-політичні виклики, пов'язані з тимчасовою окупацією Автономної Республіки Крим та триваючою збройною агресією Російської Федерації проти України. За цих умов дослідження особливостей формування і розвитку правосвідомості кримськотатарського народу набуває не лише теоретичного, а й практичного значення, оскільки сприяє глибшому розумінню механізмів забезпечення прав корінних народів, удосконаленню державної етноправової політики, розвитку законодавства України та зміцненню гарантій захисту прав і свобод людини.

Важливою перевагою дисертації є звернення автора до комплексного аналізу правосвідомості кримськотатарського народу як специфічного різновиду

колективної правосвідомості, формування якої відбувалося під впливом історичних, культурних, релігійних та правових чинників. Такий підхід істотно розширює сучасні теоретико-правові уявлення про природу правосвідомості та відкриває нові напрями подальших наукових досліджень у сфері теорії держави і права.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження Сеїтаблаєва Е.Р. є частиною науково-дослідної роботи Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України та виконане в межах планових науково-дослідних тем відділу теорії держави і права «Оптимізація правотворчої діяльності: теоретико-прикладні засади» (номер державної реєстрації: РК0121U114449), «Реалізація права: сучасний теоретико-методологічний концепт» (номер державної реєстрації: 0124U004586).

Оцінка наукового рівня дисертації та обґрунтованості положень, що в ній сформульовані. Дисертаційна робота Сеїтаблаєва Е.Р. характеризується високим рівнем наукової компетентності, системністю підходів до вирішення поставлених завдань та ґрунтовністю опрацювання літературних джерел.

Методологічна основа дослідження є ґрунтовною та виваженою. Автор застосовує цілий ряд принципів наукового пізнання, наукових підходів та методів. Серед них заслуговують на увагу: діалектичний підхід, який використовувався на всіх етапах дослідження для розкриття, зокрема, ознак та функцій правосвідомості, розгляду правосвідомості кримськотатарського народу як одного з корінних народів України з точки зору взаємообумовленості та взаємозв'язку її структурних елементів – правової ідеології та правової психології; метафізичний підхід, що надав можливість осмислити сутнісні аспекти правосвідомості у контексті фундаментальних ціннісно-духовних засад її формування; історичний метод, який використовувався насамперед під час аналізу еволюції наукової думки щодо розуміння поняття «правова свідомість» в контексті відповідних історичних епох; системно-структурний метод, що був використаний, зокрема, при визначенні структури правосвідомості, особливостей взаємозв'язку та взаємодії правової ідеології та правової психології як компонентів правосвідомості

кримськотатарського народу, а також при характеристиці специфіки її прояву у сучасній правовій системі України; формально-логічний метод, що надав можливість визначити основні ознаки правової свідомості, а також охарактеризувати її структурні елементи; порівняльний метод, який використовувався при визначенні специфіки правосвідомості кримськотатарського народу, у тому числі впливу його культурних традицій на особливості сприйняття ним права; статистичний метод, що застосовувався при визначенні кількісних параметрів правотворчих ініціатив представників кримськотатарського народу у Верховній Раді України; герменевтичний метод, що був застосований у зв'язку із необхідністю пізнання та інтерпретації текстів наукових праць, навчальних матеріалів, а також окремих нормативно-правових актів, що дало можливість, зокрема, розкрити роль та значення правосвідомості кримськотатарського народу в умовах розвитку сучасної правової системи України тощо.

У роботі автором чітко сформульовано об'єкт і предмет дослідження, визначено його мету й завдання, виокремлено положення наукової новизни та практичної значущості, які визначають авторський внесок у визначену проблему.

Основними та найбільш вагомими серед положень наукової новизни слід відзначити наступні результати дисертаційного дослідження:

У роботі *вперше*: концептуалізовано поняття «правова свідомість кримськотатарського народу», що включає в себе систему уявлень, знань, переконань, почуттів та інших інтелектуально-психологічних характеристик кримських татар як одного з корінних народів України, які історично формувалися та розвивалися під впливом визначених культурних чинників та історичних подій, характеризуються етнокультурною спрямованістю та підвищеною увагою до забезпечення колективних прав, самовизначення та збереження національної самобутності в умовах сучасного демократичного розвитку; обґрунтовано необхідність забезпечення з боку держави пропорційності у задоволенні необхідних потреб всіх корінних народів та етнічних груп, які проживають на її території, з метою утвердження високого рівня індивідуальної та колективної

правосвідомості поліетнічного українського суспільства, що виступає важливою передумовою досягнення його внутрішньої інтеграції та консолідації.

Заслужують на увагу положення дисертації, що *набули подальшого розвитку*, а саме щодо: змістовних аспектів правосвідомості як особливої сфери індивідуальної та колективної свідомості; пропозиції щодо розробки інклюзивної правотворчої політики в Україні; особливостей розвитку сучасної правосвідомості в умовах стрімкого поширення інформаційно-комунікативних технологій тощо.

Слід підкреслити, що положення, висновки, рекомендації, зроблені автором дисертації, містять наукову новизну; зазначені результати дослідження мають наукове та практичне значення, зокрема, як для правової доктрини, так і для взаємодії держави та релігійних організацій.

Логічною та ґрунтовно виваженою є структура дисертаційного дослідження, що складається зі вступу, трьох розділів, які структурно поділені на дев'ять підрозділів, висновків до кожного розділу дослідження та до самої роботи в цілому, списку використаних джерел та додатку.

Вступ написаний логічно, структуровано, відповідає сучасним вимогам до наукових досліджень. Автор показує достатній рівень обізнаності у вітчизняній та зарубіжній літературі, окреслює проблематику, вказує на недостатність наукової розробленості теми.

Розділ 1. *«Історичні та методологічні аспекти дослідження правосвідомості»* складається з трьох підрозділів та присвячений питанням генези уявлень про правову свідомість, методологічним засадам дослідження правової свідомості, а також правовій свідомості як чиннику розвитку правової системи.

Автором підкреслено, що як і в попередні історичні епохи, у сучасній науковій літературі досі не сформовано єдиного підходу до розуміння сутності правосвідомості. Наголошується, що поза належною увагою залишається найважливіша характеристика правосвідомості – її здатність впливати на внутрішнє ставлення особи до права, формувати правові переконання, визначати мотивацію поведінки та забезпечувати усвідомлене сприйняття права як соціальної цінності. Для з'ясування ролі правосвідомості у правовій системі дисертант

виокремлює певні критерії розвитку правової системи. Дослідивши методологічні аспекти правосвідомості автор звертає особливу увагу на ціннісний (аксіологічний) підхід до осмислення правової свідомості, який ґрунтується на визнанні того, що правосвідомість – це не лише відображення знань про право чи юридичні норми, а насамперед оціночне ставлення особи до права як соціального інституту, його легітимності, справедливості та ефективності. В результаті вивчення згаданих питань автор робить висновки, що правосвідомість доцільно розглядати як багаторівневу категорію, що охоплює три взаємопов'язані виміри: юридичний, соціокультурний і філософський.

Розділ 2. *«Правова свідомість кримськотатарського народу: особливості та структура»* складається з трьох підрозділів в межах яких досліджено соціокультурний контекст правової свідомості кримськотатарського народу, правову ідеологію як складову правосвідомості кримськотатарського народу, а також правову психологію як складову правосвідомості кримськотатарського народу. Констатується, що розвиток сучасної правосвідомості все ще відбувається у ситуації складного та неоднозначного за своїми наслідками перехідного періоду від індустріального суспільства до інформаційного, в якому особистість є невіддільною від інформаційних технологій та їх всебічного впливу на її власну свідомість, волю і поведінку. Зокрема наголошується у даному контексті, що в умовах все більш зростаючої багатоманітності соціальних ідентичностей та конфліктів, обумовлених не в останню чергу тим, що певна група прав і свобод людини вступає у ціннісно-ідеологічне протиріччя з правами інших людей, відбувається фрагментація суспільства та посилення соціальної недовіри та ентропії, що суттєво ускладнює пошук компромісів та справедливих правових рішень тих чи інших практичних ситуацій.

Досліджуючи культурно-звичаєвий чинник правосвідомості, акцентується, що він виконує системоутворюючу функцію у формуванні правосвідомості кримських татар, забезпечуючи спадкоємність правових уявлень, надаючи праву морально-ціннісного змісту та сприяючи збереженню правової ідентичності народу в умовах історичних трансформацій і сучасних політико-правових

викликів. Здійснений аналіз нормативних актів та історичних подій кримських татар дає змогу автору констатувати, що правова ідеологія кримських татар виконує як захисну, так і інтеграційну функції. В процесі вивчення правової психології кримських татар підкреслюється, що вона формується під впливом багатовікового досвіду етнічної та політичної мобілізації, періодів їх депортації та повернення на історичну батьківщину, а також сучасних процесів легалізації та захисту прав корінного населення Української держави, що виражається у специфічному сприйнятті права, справедливості та правових інститутів.

Розділ 3 *«Роль правосвідомості кримськотатарського народу у розвитку правової системи України»* складається з трьох підрозділів та зосереджений на дослідженні правової свідомості кримськотатарського народу як елементу правової системи України, правової свідомості кримськотатарського народу як одного із детермінуючих чинників правотворчості в Україні, та ролі правосвідомості кримськотатарського народу у забезпеченні законності та правопорядку в Україні. В роботі зауважено, що правова свідомість є важливим чинником розвитку правової системи, що визначає правове життя сучасного суспільства та обумовлює його ефективний розвиток на демократичних правових засадах. Автором визначено певні адаптивні заходи, завдяки яким правова система в умовах воєнного стану повинна зберігати стійкість, гнучкість і легітимність. Як висновок дисертант констатує, що правова свідомість є фундаментальним чинником розвитку правової системи, оскільки вона формує запит на ефективне право, забезпечує його реальне функціонування, сприяє розвитку правової культури, є запорукою побудови демократичної, правової держави.

Висновки дисертаційного дослідження є логічними, внутрішньо узгодженими та мають як теоретичне, так і прикладне значення. У цілому, оцінюючи науковий рівень дисертації, слід підкреслити, що Сеїтаблаєв Е.Р. вперше в сучасній українській правовій науці здійснив цілісний концептуальний аналіз формування та розвитку правосвідомості кримськотатарського народу, вирішив наукове завдання, що полягає в отриманні результатів у вигляді наукових висновків

щодо визначення змісту та структури правосвідомості кримськотатарського народу, а також особливостей її формування та розвитку.

Список використаних джерел складається з наукових робіт вітчизняних та зарубіжних вчених, нормативно-правових актів, довідкової літератури.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів. Теоретичне значення роботи обумовлюється тим, що сформульовані у дисертації висновки і пропозиції можуть бути використані: - *у науково-дослідній роботі* – для подальшого вивчення проблематики правосвідомості, її структури та ознак, чинників формування та розвитку, взаємозв'язку з правовою культурою, у тому числі правосвідомості корінних народів та етнічних груп; - *у правотворчій діяльності* – для удосконалення нормативно-правової бази, що регулює систему прав корінних народів та міжетнічні відносини в Україні; - *у процесі правозастосовної діяльності* – для підвищення ефективності реалізації та захисту прав і законних інтересів корінних народів, у тому числі через відповідні механізми правозастосування; - *у навчальному процесі* – під час викладання таких навчальних дисциплін, як «Теорія держави і права» та «Філософія права», а також при підготовці відповідних тематичних підручників, навчальних посібників, їх розділів, навчально-методичних матеріалів із зазначених правових дисциплін.

Повнота викладення наукових положень, висновків і результатів в опублікованих працях. Основні положення дисертації знайшли відображення у 11 наукових публікаціях: 5 – опубліковано в українських наукових фахових виданнях, що входять до переліку, затвердженого Міністерством освіти і науки України відповідно до Порядку формування Переліку наукових фахових видань України, затвердженого наказом МОН України від 15 січня 2018 року № 32; 6 – у збірниках тез доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях.

Аналіз опублікованих дисертантом наукових статей та тез доповідей на науково-практичних конференціях дозволяє дійти висновку про належну повноту викладу наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, в опублікованих наукових працях.

Відсутність (наявність) порушення академічної доброчесності.

Проведений аналіз тексту дисертації свідчить, що Сеїтаблаєвим Е. Р. дотримано принципи академічної доброчесності: запозичень результатів, отриманих іншими особами без зазначення авторства, не було виявлено, цитати належно оформлені. Ознак плагіату, фальсифікації чи фабрикації результатів не виявлено.

Дискусійні положення та зауваження. Позитивно оцінюючи дисертаційне дослідження, визнаючи вагомий науковий внесок дисертанта, слід зазначити, що заявлені положення наукової новизни загалом відображають результати проведеного дослідження. Водночас, не всі із чотирьох положень, визначених автором як такі, що отримані вперше, повною мірою відповідають критеріям наукової новизни, оскільки окремі з них, на наш погляд, доцільніше віднести до категорії положень, що набули подальшого розвитку або удосконалюють уже сформовані у теорії держави і права наукові підходи. Зокрема:

1) дисертант вважає вперше концептуалізованим поняття «правова свідомість кримськотатарського народу», яке визначається як система уявлень, знань, переконань, почуттів та інших інтелектуально-психологічних характеристик кримських татар як одного з корінних народів України, що історично формувалися та розвивалися під впливом визначених культурних чинників і історичних подій, характеризуються етнокультурною спрямованістю та підвищеною увагою до забезпечення колективних прав, самовизначення й збереження національної самобутності в умовах сучасного демократичного розвитку. Водночас запропонована дефініція ґрунтується на усталеному в юридичній науці загальнотеоретичному розумінні правосвідомості, а її новизна полягає насамперед у поширенні вже відомої теоретичної конструкції на окремий суб'єкт дослідження — кримськотатарський народ — із урахуванням його історичних, культурних та етноправових особливостей. Таким чином, більш обґрунтованим видається віднесення цього результату до положень, що набули подальшого розвитку, а не отримані вперше;

2) дисертант стверджує, що вперше встановлено наявність фундаментального взаємозв'язку між сучасним станом правосвідомості кримських татар та

реалізацією ними прав як одного з корінних народів України, який проявляється у тому, що ефективне забезпечення та реалізація цих прав сприяють підвищенню рівня їх правосвідомості та подоланню її деформацій, зумовлених трагічними історичними подіями. Разом із тим таке положення видається дискусійним у частині його кваліфікації як отриманого вперше. У загальнотеоретичній та галузевій юридичній науці вже сформовано підходи, відповідно до яких простежується взаємозалежність між рівнем реалізації прав людини, ефективністю правового регулювання, гарантіями правового статусу окремих соціальних спільнот і станом їх правосвідомості. Аналогічні ідеї знайшли відображення у дослідженнях, присвячених правосвідомості суб'єктів правотворчості, правосвідомості окремих соціальних, професійних та етнічних груп, а також впливу правових гарантій на формування правової культури й правосвідомості. У своєму дослідженні, зокрема, у підрозділі 3.1. «Правова свідомість кримськотатарського народу як елемент правової системи України» та 3.2 «Правова свідомість кримськотатарського народу як один із детермінуючих чинників правотворчості в Україні», дисертант посилається на праці таких українських вчених, як Т. Дідич, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, П. Рабінович, В. Риндюк, М. Цимбалюк, В. Слугоцька та ін., які досліджують окремі аспекти формування правосвідомості в цілому, серед яких питання прав людини, правотворчості, правової культури тощо.

У зв'язку з цим, наукова цінність зазначеного положення полягає насамперед у його конкретизації стосовно кримськотатарського народу та сучасних умов розвитку інституту корінних народів України, що, на нашу думку, свідчить радше про подальший розвиток існуючих теоретико-правових положень, ніж про формування принципово нового наукового результату.

Зазначені зауваження мають дискусійний характер і жодним чином не знижують загальної позитивної оцінки дисертаційної роботи.

Загальний висновок. Дисертаційне дослідження Сеїтаблаєва Е.Р. на тему «Правосвідомість кримськотатарського народу: особливості формування та розвитку» є завершеною, самостійною науковою працею, яка містить нові

теоретичні положення та практичні рекомендації, що мають важливе значення для розвитку юридичної науки та вдосконалення практики взаємодії держави та релігійних організацій. Дисертаційне дослідження **відповідає** вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами), наказу МОН України «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» від 12 січня 2017 року № 40 (зі змінами), Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 (зі змінами), а її автор – Сеїтаблаєв Ельдар Раїдович заслуговує на присудження йому ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право».

Рецензент:

**кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України**

О.Л. ЛЬВОВА

28 липня 2026 р.